

Параллельно происходил процесс выделения из казацкой среды собственных выборных лидеров, которые к середине первой половины XVI в. способны были объединять свои отряды для проведения согласованных операций. На середину XVI ст. созрел вопрос о создании в низовье Днепра постоянно действующего форпоста казачества, что давало бы дополнительные преимущества по его мобилизации, координации действий, реализации системной оборонной и наступательной стратегии.

Ключевые слова: князь, воевода, староста, оборонительная стратегия, граница, украинское казачество.

Melnichuk I. A. The role of the frontier officers and elders in the organization of Ukrainian Cossacks and Cossack selection from among its own military elite (the end of the first half of the XV-XVI century).

The article discloses the organizational and coordinate role of the frontier Cossack officers (princes, vicegerents, voyevod) and headmen of boundary towns and small towns of the Great Lithuanian principedom in the military initiative of the Ukrainian Cossacks of the first half of the XVII century. It's revealed that at the end of the XV century – the first half of the XVI century in the steppe boundary zone between the dominion of Lithuania and the Crimea the constant organized Cossack stratum emerged. The main task of it was flight and defensive efforts. The first organizers of Cossacks who removed the vector of its activity from spontaneous actions to planned operations were the boundary headmen and princes. Taking into consideration the tense relationship with the Crimean khanate the ruling circles of Lithuania dispraised the Cossacks' actions on the official level but in fact didn't obstruct the headmen's initiative, secretly supporting the transformation of the Cossacks to the effective defensive power. Parallel with it was the process of severance from the Cossacks environment its own elected leaders who in the middle of the first half of the XVI century were able to unite their own detachments for realization of their concerted operations. In the middle of the XVI century there matured the question about the creating the constantly acting outpost of the Cossacks in the Lower Dnipro which would give the additional advantages to its mobilization, coordination of actions, realization of the systematic defensive and offensive strategy.

Key words: prince, voyevoda, headman, defensive strategy, boundary, Ukrainian Cossacks.

УДК 94:314.122.6(477.5/64)"17"

Л. Г. Іванова

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАЇ ТА ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ У XVIII ст.

У статті розглядаються особливості формування етнічної території у XVIII ст. в Південно-Східному та Південному регіонах сучасної України. Виділено чотири етапи міграційних рухів, які мали своєрідну форму селянської та військової колонізації. Відзначається зміна характеру економічних та суспільних відносин на землях Запорозької Січі та Південно-Східної і Південної України. Відтворюється кількісне зростання чисельності населення, його етнічний та соціальний склад. У статті наголошується на провідній ролі українського етносу у господарському освоєнні регіону. Поряд із тим підкреслюється створення своєрідного етнокультурного симбіозу народностями, які брали активну участь у заселенні Південної України та Запорозького краю.

Ключові слова: етнічна територія, господарська колонізація, домінуюча роль українського селянства, інтенсивне залюднення, Запорозька Січ, Північне Причорномор'я, етнокультурний симбіоз.

Життєвий географічний простір ніколи довго не залишався без людської присутності. Ритми переселенських рухів і заселення нових територій залежали від багатьох факторів: активності й готовності того чи іншого народу осягнути нові землі; від соціально-економічної необхідності й від політичної кон'юнктури державницьких устремлінь. Міграційні рухи мали декілька форм свого вияву в різні історичні епохи: військових поглинань та економічних надбань інших народів чи господарського освоєння нових територій, куди привносилися свій етнографічний колорит, культура, традиції тощо. Крім того, переселення значної кількості людей носили стихійний або організований характер. У сьогоденні міграційні рухи зберегли свою життєвість та продовжують впливати на історичний розвиток людства. Змінилась лише їхня форма, яскраво вираженою стала їхня інтеграційна сутність, в основі якої лежать економічний і технологічний фактори.

Предметом розгляду в статті є етнічний процес у XVIII ст. на українських землях. Саме в цей період завершилось формування української етнічної території, в межах якої, в наступні століття, загалом сформувалась українська держава.

Важливість порушеного питання полягає в тому, що проблеми етнічного складу населення південно-східного, південно-західного та південного регіонів України і те, кому належить вагомий внесок у господарському освоєнні краю у XVIII ст. – є часто предметом творення сучасних політичних концепцій. Загальнодержавний підхід у висвітленні цієї проблеми породжує міфи й демагогічні заяви, що суперечить реальним історичним, демографічним та етнологічним факторам, із чим політико-географічна вісь української держави не може не рахуватися.

У вітчизняній та в російській історичній науці ця тема, час від часу, перебуває в полі зору дослідницьких інтересів й отримала різні трактування. В цій царині працювали Н. Полонська-Василенко, П. Чубинський,

Д. Багалій, В. Пірко, П. Лаврів, А. Перковський, В. Наулко, Є. Петренко та російські науковці – Г. Махнова і В. Кабузан. Названі вчені представляли своє бачення проблеми та цінний статистичний матеріал ревізьких переписів населення у XVIII столітті, як по окремих українських регіонах, областях, так і по всьому південно-східному, південно-західному і південному регіонах сучасної української держави та за її межами у – в сусідніх областях.

Особливо варто виділити праці відомого російського вченого В. Кабузана, який досліджував усі ревізькі переписи від XVIII до XX ст. і розглянув динаміку розселення українців у Російській імперії поряд з іншими народами.

На жаль, дослідження вченого, як і його попередників, відомі лише вузькому колу науковців. Для широкого загалу ці праці залишилися невідомими. Тож відтворення цільного полотна етнографічного процесу в цій частині України у XVIII ст. дає об'єктивну відповідь на згадане важливе питання.

А Північні, західні та південно-східні межі українського етносу на початок XVIII ст. були вже давно сформовані. По горизонталі на півночі вони охоплювали Турово-Пінські, Берестецькі землі, Стородубщину, Сіверщину, Сумщину. На заході ці межі проходили по лінії Холм – Белз – Перемишль – Ужгород – Берегове – Сігет. На сході – це землі Слобожанщини, що згодом межували з Білгородським, Курським, Воронежським воєводствами російської держави. Історико-географічні території Лівобережна і Правобережна Україна, за визначенням В. Кабузана, були «тими регіонами, де здавна проживали українці, і вони були там панівним етнічним компонентом» [1, с. 104].

У першій половині XVIII ст., за даними вченого, на Лівобережній Україні українці становили 97% від усіх жителів. В кінці століття український компонент у Полтавській губернії досягав 99%, у Чернігівській – 89%. Тобто на території Малоросійського генерал-губернаторства українці становили 94% [1, с. 105].

Демографічні дані та етнічний склад населення Правобережної України були з'ясовані російською владою по приєднанні цього українського регіону у 70–90-х рр. XVIII ст. до Російської імперії. За п'ятим ревізьким переписом населення у Подільській, Волинській і Київській губерніях українці становили 88% від загальної кількості жителів Правобережжя (3,5 млн.) [1, с. 126]. Крім того чисельну нацменшину тут представляли поляки, далі молдовани та євреї. Російський етнос сягав лише 0,1% [2, с. 208].

Якщо говорити про суто український ареал заселення, то варто згадати також і про Слобожанщину. Про це красномовно свідчать дані ревізьких переписів XVIII ст., які наводять Д. Багалій, П. Юркевич, В. Кабузан, П. Махнова. Зокрема, російська дослідниця П. Махнова, вивчаючи демографічну та етнічну ситуацію в Україні у 60-х рр. XVIII ст., – на основі російських архівних матеріалів – пише, що на Слобожанщині український етнос у цей час сягав – 98,92%. А за підрахунками В. Кабузана – 90,6%. Навіть у сусідніх російських губерніях присутність українського населення була досить значною [3, с. 114]. Так, у Воронежській губернії вона становили 4%, Белгородській – 19,22%, Бахмутській провінції Азовської губернії – 75,07%, на землях Війська Донського – 28,71%. На кінець століття в Слобожанщині українці і далі зберігали свою першість – вони становили 88,9% [1, с. 114]. Питома вага російського етносу на 1795 р. тут виросла тільки до 11% [2, с. 209].

У західноукраїнських землях український етнос теж превалував, хоча не так показово. В Східній Галичині, наприклад, на початок століття українцям належало 79%, а на кінець століття – 74%. На Буковині відповідно 75% і 74%, в Закарпатті український компонент дещо виріс протягом століття: від 61,2% – до 61,9% [1, с. 136]. Зменшення долі українського етносу в Галичині та Буковині було пов'язане з відповідною політикою урядів Польщі та Австрії (куди входили ці українські землі), які прагнули зміцнити свої позиції в регіонах, змінивши його етнічний фактор на користь своїх народів – поляків, австрійців, угорців.

Прикметною особливістю XVIII ст. було те, що активний міграційно-переселенський рух української людності із традиційного ареалу свого проживання відбувся у південному і південно-східному напрямках: в малозаселені степові простори у нижній течії Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Сіверського Дінця, а згодом і Південного Причорномор'я та Приазов'я – до земель Війська Донського та гирла Дунаю. Головним чинником переселення та освоєння українцями цих нових територій був соціально-економічний: прагнення уникнути феодальної регламентації своїх господарств і здобути статус вільного виробника. За своїм характером цей рух мав риси селянської (або аграрної) колонізації. Загалом можна виділити чотири міграційні хвилі та етапи господарського освоєння південних степових територій сучасної України.

Постійне військове протистояння між Туреччиною, Кримським ханством, з одного боку, та Гетьманщиною і Московією (Росією) з іншого боку, змушувало уряди цих останніх держав дбати про захист своїх південних рубежів – будувати оборонні фортифікаційні лінії з мережею фортець і фортів, де перебували військові загоны. У будівництві оборонних ліній та забезпеченні їх інфраструктурою російський та гетьманський уряди широко використовували українське селянство і козацтво.

Саме зведення оборонних ліній розпочалось іще з кінця XVII ст. У 1700 р. було завершено спорудження першої оборонної лінії по р. Осколь на території Ізюмського полку. З цього часу українські селяни і козаки Лівобережжя починають активно заселяти ці південні околиці Слобожанщини. Уздовж оборонної лінії з'явилися нові поселення і слободи.

Друга хвиля переселення в південно-східному напрямку розпочалась у 1731 р. у зв'язку з будівництвом Української оборонної лінії між ріками Коломак, Мох, Донець. Протягом п'яти років тут кожен рік працювало від 20 до 30 тис. лівобережних козаків і посполитих. Нові степові простори успішно освоювали вихідці з Чернігово-Сіверщини, Полтавщини, Миргородського, а також Ізюмського і Харківського полків [4, с. 100]. В останні два роки для швидкого завершення фортифікаційних робіт залучили ще 12 тис. російських селян із

Белгородської та Воронежської провінцій [5, с. 139–141]. Відповідно ці прибульці на будівництво створювали поселення, в яких частина з них залишилась жити постійно.

У заселенні території вздовж р. Сіверського Донця, майбутнього Донецького повіту, українці тримали першість. Показовою в цьому відношенні є Бахмутська провінція. У 1719 р. на території навколо Бахмута проживала незначна кількість «російського податкового люду» – 500 осіб. Вихідці з Гетьманщини і Слобідських полків сягали 1450 осіб [6, с. 35]. На середину 40-х рр. XVIII ст. українське населення тут зросло чисельно і становило 2/3, або 61,3% в межах майбутніх Бахмутського і Донецького повітів¹². У наступні роки питома вага українського компонента зросла до 75,07%, хоча російський етнос тут завжди посідав друге місце (в середньому 20% у 60-х рр. XVIII ст.

Петербурзький уряд не виявив позитивного ставлення до заселення цієї території людьми з Гетьманщини та Слобожанщини. У 1736 р. навіть був виданий указ про заборону створення українських поселень. Але згодом сенат був змушений погодитися з цим фактом [6, с. 36]. Постійна небезпека з боку Кримського ханства і війни з Туреччиною за володіння Приазов'ям та Причорномор'ям диктували необхідність якнайшвидше заселити нові відвойовані порубіжні території. Вони не могли залишатися тривалий час пустою. Паперовий міждержавний договір про територіальні межі був нічого не вартий, якщо на новопридбаних землях відсутнє населення, яке визнавало б себе підданими держави власника, не платило б податків та не виконувало б повинності, не розвивало б економіку, торгівлю на користь своєї держави.

Тож швидке заселення і господарська колонізація південних степових просторів були головною запорукою зміцнення політичних позицій Російської імперії в регіоні.

На початку 50-х рр. починається третій етап міграційних рухів. Петербурзька адміністрація бере цей процес під свій контроль. Було вирішено використати для переселення на вільні землі балканські народи, що перебували під владою Туреччини, запропонувавши їм переселитися в межі Російської держави. Проте, не на етнічні російські землі, а на порубіжні території Гетьманщини і Слобожанщини із Запорізькою Січчю. Метою такої політики було ослаблення Османської імперії в Чорноморському і Середземноморському басейнах. Крім того, це був один із політичних кроків до реалізації геополітичної доктрини російського самодержавного уряду – так званого «Грецького проекту». Він передбачав завоювання Кримського ханства, турецьких васальних провінцій – Молдови, Бесарабії, Валахії – та створення нової держави «Дакія» під протекторатом Петербурга. За Катерини II вже планувалось створити ще одну державу – міні імперію – на землях Македонії, Болгарії, Тракії, Албанії, Греції для улюбленого онука російської самодержавиці – Костянтина [7, с. 9]. Нові території завоювання Росією планувалось прикрити іміджем захисника християнських європейських народів від мусульманської Порту.

З іншого боку – царські сановники прагнули ослабити на півдні військові позиції Запорозької Січі, на землях якої планувалось створити нові військово-територіальні формування з балканських переселенців.

У 1751 р. між ріками Тясмин, Велика Віса, Дніпро і Синюха було засновано провінцію під назвою Ново-Сербія, а у 1753 р. між ріками Лугань, Сіверський Донець та м. Бахмут – провінцію Слов'яносербія. Новостворені провінції зайняли північні рубежі Бугогардівської, Кальміуської і Самарської козацьких паланок Січі. Царський уряд надав широкі права і повноваження сербським офіцерам – Хорвату, Шевичу, Деперадовичу, Тишчевичу – й зобов'язав їх за короткий час олюднити ці землі вихідцями з Балкан, сформувати на них роти і полки, тобто, здійснити військову колонізацію.

За планом петербурзької адміністрації кожен ротний командир повинен був привести з Балкан по тисячі чоловіків, плюс ще їхні родичі. Але всі заходи прибулих офіцерів та російських чиновників виявилися марними. У полках, як пише Н. Полонська-Василенко, кількість людей ледве сягала четвертої частини потрібного комплексу [8, с. 16–17]. До того ж, склалась парадоксальна ситуація – сербські роти визначались низькою військовою кваліфікацією і українські та російські загоны змушені були їх охороняти. Саму Єлизаветоградську фортецю збудували гетьманські козаки, яку теж вони й охороняли. Слов'яносербські провінції прикордоння також перебували під контролем уже слобідських козаків [8, с. 16–17].

Основний контингент жителів названих провінцій та прилеглих сусідніх адміністративно-територіальних утворень становили українці. Їхня чисельність постійно збільшувалась, незважаючи на урядову заборону переселення в першій половині 50-х рр. [9, с. 103]. Згодом царський уряд вирішив узяти переселенський рух українців під свій нагляд. Відтепер українським селянам і козацтву офіційно дозволялось селитися у цих провінціях – на умовах обслуги сербських полків і офіцерів, а з часом – навіть поповнювати їхній рядовий склад. Крім того, на південь від Новосербії було створено ще одну адміністративно-територіальну одиницю – Новослобожанщину, де розмістився новий полк – «Слобідський», сформований виключно з лівобережних козаків та переселенців із Правобережної України.

Практично план петербурзьких сановників про заселення козацького краю сербами повністю провалився. За даними ревізького перепису 1763 р. балканські переселенці в Ново-Сербії, Слов'яносербії, Новослобожанщині, Бахмутській провінції та вздовж Української лінії досягли тільки 2% населення – це 2915 осіб від загальної тут кількості у 74218 осіб загалом [10, с. 77–91]. В межах новоствореної у 1764 р. Новоросійської губернії, куди увійшли вище названі адміністративно-територіальні одиниці, українці становили 84,3%, росіяни – 12,92%, молдавани і волохи разом – 2,74%, серби, хорвати, болгари разом – 0,92% [11, с. 143–145]. На всьому ареалі майбутніх Катеринославської та Херсонської губерній (куди увійшла згадана Новоросійська губернія) на 1764 р. етнічний склад населення мав такі показники: українці – 74,81%, росіяни – 12,05%, серби і хорвати – 2,08%, волохи і молдавани – 9,19%, угорці – 0,14%, поляки – 0,83% [11, 143–145].

Необхідно відзначити, що в 60-х рр. XVIII ст. активізується міграційний український рух з Лівобережної, Правобережної та Слобідської України. Селянська колонізація дедалі глибше проникає на землі Запорозької Січі. Запорозький край охоплював значну територію – у 80,505 кв. км [12, с. 59] і простягався на заході від р. Синюха (притока південного Бугу) на схід до р. Кальміус і Берди, від р. Орель (у її верхів'ї) на півночі – до р. Конки, а далі вздовж р. Дніпра до його гирла на півдні.

Після повернення із Кримського ханства (1709–1733) запорозького лицарства у 1734 р. до своїх володінь і підписання угоди з царським урядом про автономний статус Запорожжя та військову службу козаків на користь корони Романових, край почали швидкими темпами заселяти із сусідніх українських земель селяни і козаки, які шукали тут кращої долі. У запорозькому лицарстві вони вбачали захисників своїх соціально-економічних прав і свобод. Відповідно українське посіпство, що оселилось у краї, суттєво змінило характер господарського життя Запорожжя. Від традиційного скотарства і мисливського промислу січове товариство перейшло до рільництва, перетворивши землеробство разом із селянами у високоприбуткову експортно-товарну галузь [13, с. 54–55].

Протягом сорока років існування Нової Січі неухильно зростала кількість слобод і хуторів-зимівників. Це невеликі поселення, що, за визначенням дослідника М. Слабченка, були найнижчою територіальною одиницею краю [14, с. 338]. В хуторах-зимівниках успішно розвивався фермерський тип господарства, оснований на вільнонайманій праці посполитих. Рядових козаків, сезонних робітників (пауперів, зайд) із Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини. Кількість цивільного населення, що назавжди осіла на теренах запорозької вольниці, ретельно приховувалась січовою адміністрацією. Адже петербурзький уряд своїми указами в 50–60 рр. заборонив січовому керівництву приймати переселенців і втікачів з усіх українських земель, надавати паспорти на право проживання і торговельну діяльність. Одночасно під повний нагляд було взято все запорозьке товариство, закордонні поїздки у торговельних і господарських справах, здійснювалась його тотальна паспортизація.

І в цій ситуації кошова старшина змушена була подбати про економічний добробут краю і його продуктивні сили, приховуючи справжні демографічні показники та кількість працездатного населення. За офіційними даними канцелярії Київського генерал-губернаторства на 1775 р. (за переписом царського генерала П. Текелі) у Новій Січі проживало 59637 тис. осіб [8, с. 92]. Щоправда, український сучасний історик А. Перковський зауважує, що мова в рапорті генерала П. Текелі йшла про кількість сімей, а не окремих осіб [16, с. 108–109]. Російський дослідник В. Кабузан називає цифру 72 тис. – разом із жінками та дітьми, й тут же зазначає, що ця кількість жителів проживала у 70 поселеннях і 1600 зимівниках [10, с. 101–104].

Один із перших дослідників Нової Січі А. Скальковський, використавши офіційні відомості генерал-губернатора Г. Потьомкіна про чисельність населення запорозької вольниці (150 тис. душ) та зробивши власні додаткові підрахунки, вивів цифру 100 тис. душ. Але вважав її не остаточною. Сучасний український історик Південної України В. Пірко, при вивченні цієї проблеми, використав нові джерела і зазначив, що на Запорожжі на середину 70-х рр. проживало більше 175 тис. осіб цивільного населення [16, с. 21]. Проте А. Перковський правомірно запропонував своїм колегам врахувати такий вагомий документальний матеріал, як церковний облік прихожан місцевих церков, кількість дворів у зимівниках, збудованих хат у кожному дворі (підсусідків, бездворих посполитих). Завдяки цьому обліку чисельність населення Запорожжя, на переконання вченого, щонайменше становить 200 тис. осіб [17, с. 109].

Також необхідно врахувати, що після зруйнування Січі у 1775 р. частина запорозького козацтва – із сім'ями та посполитими із родинами – утекли у володіння Туреччини – у Північне Причорномор'я, – до Варни, розселилися в Очаківській окрузі, по річках: Телегул, Березань, Південний Буг, Дністра та Дунай. Ті, які лишилися на землях запорозької вольниці перейшли, як зауважує А. Перковський, у «труднодоступні й невідомі царській адміністрації зимівники і не потрапляли на очі військовим ревізорам» [17, с. 108]. Відповідно царські чиновники не могли з'ясувати справжню демографічну ситуацію в Запорозькому краї.

Тож представлені вище цифри – це лише вершина айсберга. На Запорожжі проживала значно більша кількість населення. До такого висновку ще спонукають дані про чисельність хуторів-зимівників на теренах цього регіону. Дослідник паланкової організації на Січі А. Бойко констатує – на основі архівних матеріалів, – що на території Великого Лугу (т. б. Кальміуської та Самарської паланок), а також Протовчанської та Кодацької паланок – існувало 7567 зимівників [18, с. 45]. За підрахунками іншого фахівця із вказаної проблеми О. Олійника, на Запорожжі, загалом, було 9117 зимівників [19, с. 115]. Зимівники представляли собою як невеликі поселення – від 2–4 господарських угідь, так і значні селища, в яких проживало декілька десятків сімей посполитих і козаків. Крім того на Запорожжі нараховувалось більше сотні слобід – селищ на 100–300 дворів [19, с. 125–129]. Проте «відтворити повну картину стану заселення» зимівників та слобід, як резюмує В. Пірко, подібно до А. Перковського, не дозволяє відсутність будь-яких переписів людності до 1775 р. [20, с. 58].

За переписом 1778 р. російські чиновники змогли зафіксувати на колишніх землях Запорозької Січі 111624 осіб обох статей, серед яких українці становили 88% від загальної кількості населення [2, с. 194–195].

Говорячи про встановлення справжньої кількості жителів краю, увагу привертає ще один важливий факт, про який пишуть сучасні дослідники. В 50–70-х рр. на Запорожжі успішно розвивалось багатогалузеве фермерське господарство. Воно мало цілком товарний, капіталістичний характер і було орієнтоване на зовнішній ринок. Особливо це стосувалось рільництва. Запорозька пшениця, жито, ячмінь, просо, овес давали тисячні прибутки в Чорноморському і Середземноморському басейні [20, с. 30–34]. Останній кошовий Січі П. Калнишевський своїм власним прикладом заохочував, з одного боку, жителів до широкої сільськогосподарської діяльності, з іншого боку, зобов'язував своїми ордерами населення Орельської,

Протовчанської, Самарської паланок займатися рільництвом не тільки для власних потреб, але й на потреби ринку [21, с. 123]. Товарного характеру набуло на Запорозжжі й тваринництво, городництво і, особливо, садівництво в правобережних паланках.

Про інтенсивний розвиток, наприклад, тваринницької галузі, свідчать дані В. Пірка про тваринницькі заводи у 1793 р. в Катеринославському намісництві, яке увібрало на той час до свого адміністративного складу всі землі Запорозької Вольниці. «Через 18 років по приєднанні краю до Російської імперії тут успішно діяло 178 заводів великої рогатої худоби, 138 кінних заводів та 74 овечих. При тому, у своїй більшості ці заводи знаходилися у «здавна освоєних повітах намісництва» [20, с. 79–80], тобто, на територіях запорозьких паланок. Тож вірогідно, тваринницькі заводи із тисячами голів худоби були створені раніше на базі великих зимівницьких фермерських господарств запорозьких козаків. Адже навіть за 20 р. тваринництво у ті часи не могло дати такі вражаючі показники.

Значні прибутки в Запорозжжі приносили і рибний промисел. Тільки на південному Бузі та р. Інгул функціонувало 34 гарди – рибні заводи, де було задіяно декілька десятків працівників [22, с. 83]. Дедалі ширше розвивались підприємства по переробці продуктів землеробства і тваринництва, на яких працювали наймані робітники на договірних умовах. Про високий рівень господарського життя Запорозького краю залишив цікаві та ґрунтовні записи керівник російської експедиції по вивченню природних багатств степової України (1773–1775 рр.) академік Й. Гільденштедт.

Отже, всі наведені факти свідчать, що у 1774 р. за Кючук-Кайнарджьським договором царський уряд отримав у володіння досить залюднені та в економічному відношенні достатньо освоєні великі обшири Запорозької території.

У 1784 р. колишні землі запорозького лицарства разом із Новоросійською та Азовською губерніями увійшли до складу новоствореного Катеринославського генерал-губернаторства. Ревізький перепис 1782–1784 рр. зафіксував проживання тут 729757 тис. осіб обох статей. Цікаво, що за офіційними звітами генерал-губернатора Г. Потьомкіна на цей час у Новоросійській та Азовській губерніях залюдненість становила 150 тис. осіб [8, с. 92]. Отже, на колишніх запорозьких просторах проживало 429757 осіб, тобто, більше ніж на обжитих Азовській та Новоросійській губерніях. В. Кабузан, досліджуючи демографічні процеси в Південній Україні, висловлює своє щире здивування, як за 10 р. приріст на Запорозжжі дав такі вражаючі показники – на 285,5%. Адже вчений завжди писав, що тут до 1775 р. проживало 72 тис. цивільного люду, а до 1782 – 90 тисяч. На кінець століття в степовій Україні «кількість мешканців досягнула одного мільйона, що фактично за чисельністю населення наближало її до давно обжитих українських земель», – констатує дослідник В. Пірко [20, с. 74].

Четвертий етап міграційного руху на південь України, що розпочався в другій половині 70-х рр., в історіографії відзначений, як найбільш масштабний. Для нього властивий надзвичайно високий коефіцієнт приросту населення в регіоні та швидкі темпи нагромадження продуктивних сил, сільськогосподарське освоєння цілих земель, зростання міст, мануфактурного виробництва і промисловості загалом. До кінця 90-х рр. українське селянство і козацтво у своїй більшості з Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини разом з іншими етносами здійснили господарську колонізацію земель Північного Причорномор'я, Приазов'я, межиріччя Дністра і Дунаю у нижній течії.

Слідом за ними, уже після зруйнування Січі, на вже освоєні землі просувалась поміщицька колонізація. Царські чиновники, фаворити й офіцери отримали у приватне володіння (протягом 10–15 рр.) сотні і тисячі десятин земель, орних угідь, села і слободи. Згодом нові землевласники перетворили вільних поселенців у залежних селян, у кріпаків [8, с. 40–41]. В латифундійних господарствах російських поміщиків застосовувались екстенсивні методи господарювання, а це вимагало збільшення робочої сили для отримання максимальних прибутків. Відповідно звичайним явищем стало організоване перевезення сюди кріпосних селян із внутрішніх російських губерній та Гетьманщини. Щоправда, перевезення кріпаків у південні регіони не набрало масового характеру, інакше російське нечорнозем'я та сусідні російські губернії із Слобожанщиною втратили б значну частину свого працездатного населення й зазнало б економічного колапсу. В поміщицьких маєтках Південної України передусім використовували працю місцевих селян, військових обивателів, членів їхніх сімей та втікачів із різних областей українських земель. Навіть існував таємний указ: не повертати втікачів до їхніх попередніх місць проживання й дозволяти їм селитися у маєтках нових землевласників [2, с. 205–206].

Більш суттєвим у справі залюднення південних територій стали урядові заходи по створенню військових козацьких об'єднань, для виконання прикордонної та митної служби а також для захисту нових земель російської корони від локальних військових конфліктів, які провокувала Туреччина, що не могла змиритися зі своїми територіальними втратами. Греко-албанське козацьке військо формувалося з грецьких переселенців із Криму, Бузьке – з болгар, сербів, волохів, арнаутів (молдован) і правобережних українських селян (3179 осіб) Єлизаветградського повіту, Катеринославське – з старообрядців, донських козаків, колишніх українських козаків, пікінерських полків, українських селян, міщан, ремісників Гетьманщини і Правобережжя, молдован, поляків [23, с. 63–64].

Лише Чорноморське козацьке військо було представлено виключно колишніми запорозькими козаками, які після ліквідації Запорозької Січі 1775 р. оселились у Північному Причорномор'ї та в Очаківській окрузі. Частина запорозжців відмовилась залишитися у російському підданстві й утворила в гирлі та в заплавах Дунаю Задунайську Січ під протекторатом Османської держави. Тут був практично створений перший український територіальний округ (тепер це частина сучасної Одеської області) [7, с. 26–39]. Кожне козацьке військове об'єднання, створене царською адміністрацією на півдні України, отримало території для

дислокації, ведення господарства та проживання родин військових поселенців. Економічні (щоправда тимчасові) пільги робили службу в новостворених козацьких військах привабливою та сприяли зростанню чисельності волонтерів і військового служилого контингенту в регіоні з різних етнічних земель. Відповідно це впливало на етнічний склад населення в Приазов'ї, Північному Причорномор'ї, в буджацьких та едисанських степах.

Необхідно відзначити, що на початок 80-х рр. XVIII ст. єдикульські, едисанські, буджацькі та й ногайські орди, що були підпорядковані кримському ханству, у своїй більшості змушені були покинути місця свого кочового життя та перестали існувати як державні формування під силовим тиском російської імперської влади. Татарські орди материкової частини Кримського ханства були витіснені за Кубань, а звідти на Урал і в Центральну Азію. Частина татар перейшла до Румелії і Туреччини. Тож степові південні простори в пониззі межи річчя Дністра – Дніпра – Молочної – Берди – Міус без перешкод почали залюднюватись і колонізуватись переселенцями порубіжних українських, російських і молдавських земель. Лише на Кримському півострові татарське населення зберігало свою переважачу присутність і на 1795 р. становила 76,4% проти 87,2% у 60-ті рр. [1, с. 436].

Проте міграційний рух до Північного Приазов'я відбувався також з південного напрямку. Царський уряд у кінці 70-х на початку 80-х р. щедро роздавав ці землі християнам із Кримського ханства. У 1778–1779 рр. російський генерал О. Суворов вивіз із Кримського півострова 31386 осіб християнського населення – греків, вірмен, молдаван, румун, грузин, – яке там постійно проживало й забезпечувало ремісницьке виробництво ханства. Місцем свого нового місця проживання ці вихідці обрали південну частину Кальміуської паланки, а також територію вздовж р. Лугань та північне побережжя Азовського моря (Маріуполь, Мелітополь) [24, с. 11–112].

Російська імперія мала далекосяжні плани відносно цих кримських переселенців. З одного боку – вона прагнула здійснити економічну руйнацію ханства (ці народи забезпечували розвиток ремесел, промислів, торгівлі), з іншого боку – за їх допомогою прибрати до рук запорозькі землі та степи від приазовських номадів (кочівників).

Внаслідок організованих царською адміністрацією переселенських рухів та військової та поміщицької колонізації етнічна карта Південної України змінювалась протягом останньої чверті XVIII ст. Коефіцієнт присутності українського етносу в Катеринославському намісництві на 1779 р. упав до 64,3% у порівнянні з 1778 – 88% . У той же час збільшився показник інших етносів – греків стало 13,76%, вірмен – 10,6%, молдаван – 1,45%, росіян – 8,09%. Значно впала питома вага українців від 60 до 12,3% – і так само росіян – від 40 до 6% у Маріупольському повіті.

Але згодом ця ситуація знову змінилась на середину 80–90-х рр. XVIII ст. Постійні міграційні рухи з Лівобережної, Слобідської і Правобережної України сприяли швидкому заселенню південних земель українським етносом. В Катеринославському намісництві за ревізьким переписом 1795 р. українці вже становили 79,8% (на кінець століття більше 80%), в Донецько-Придністровському регіоні – 90,8%, в Міуському окрузі – 100%, а в Донецькому окрузі, що входив до земель Війська Донського, – 56,8%. Те саме спостерігалось в Мелітопольському повіті, де наприкінці 70-х років першість належала кримським грекам. У 1795 р. українці тут уже посідали перше місце – 58,9%.

Території, відведені балканським переселенцям у 50-х рр. – Ново-Сербія і Слов'яносербія – на кінець століття втратили свою іменну топографічну сутність. Наприклад, у Слов'яносербії більшість належала як українському етносу (68,1%) так і росіянам (23,9), третю групу представляли молдавани (6,5%). Ново-Сербія взагалі припинила своє існування як територіально-адміністративна одиниця і була розділена між Верхньодніпровським, Александрівським, Єлизаветградським повітами, де українці суттєво переважали (97%, 92,2%, 80,2%). Цікаво, що російські старообрядці і молдавани в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, як пише В. Кабузан, частково асимілювались з українським населенням та ідентифікували себе українцями. Загалом у південно-східному регіоні, за висновками вченого, український етнос посідав головні позиції. Йому належало 91% від усіх 30 етносів, що брали участь у заселенні та господарській колонізації цієї території [2, с. 209].

Повністю українська етнічна територія сформувалась і на Північному Кавказі в Чорномор'ї з 1792 р., що була заселена з ініціативи російської монархії виключно запорозькими козаками Чорноморського козацького війська та селян Лівобережної України. На них покладалось завдання зміцнити політичну присутність корони Романових в новопридбаних землях за Яським мирним договором 1791 р., нести прикордонну службу, протистояти визвольним пориванням горців. Врешті вони мали здійснити економічну розбудову краю для збільшення прибутків імперської скарбниці. Одночасно зросла кількість українського люду і в Донській області (землі Війська Донського). Після росіян (64,5%) українці займали другу сходинку (31,3%) [2, с. 212].

В останній чверті XVIII ст. швидкими темпами відбулось і освоєння Північного Причорномор'я. Головна роль у господарській колонізації краю із другої половини 70-х рр. належала запорозьким козакам, які після 1775 р. відійшли в буджацькі та едисанські степи – до Очаківського округу. Вони створили три нові адміністративно-територіальні одиниці – паланки: Березанську (теперішня Миколаївська область), Подністрянську (Одеська область), Кінбурнську (Херсонська область). Подібно до Наддніпрянської Січі, колишні запорозькі в нових паланках заснували зимівники та слободи, де проживали їхні родини. Крім того, новостворені поселення активно заселялися селянами-втікачами з Правобережжя, Гетьманщини, Буковини і, до певної міри, з Молдови [25, с. 17].

В. Кабузан, досліджуючи динаміку заселення Північного Причорномор'я, буцацьких та едисанських степів, констатував, що Херсонська губернія (сформована у 1803 р.) «була найбільш українська губернія

регіону» – тобто півдня України. Український етнос тут постійно чисельно зростає. Так, у 1782 р. він сягав 75,6%, а в 1795 р. – 83,7%. Далі йшли молдаване (у 1795 – 9,4%), потім росіяни (1,8%) і поляки (1,6%). В Бессарабії, яка у XX ст. частково увійшла до складу України, українці після молдаван були найбільшою етнічною меншиною (41%).

Із сучасної української політичної території лише Таврійська губернія (в межах колишнього Кримського ханства), зокрема Кримський півострів, залишились місцем превалювання татар. На материковій частині цієї губернії у 1795 р. чисельність української людності становили 47%, а на самому півострові – 1,3% [1, с. 132–133].

Поряд з тим, що українському етносу належала головна роль у освоєнні південних степових просторів сучасної України, необхідно відзначити, що в соціальному відношенні більшість учасників переселенських рухів представляли українські селяни (державні, поміщицькі, військові, економічні, скарбові). Вони ж і здійснювали сільськогосподарську колонізацію регіону. В. Пірко резюмує, що саме українському селянству «належали значні досягнення» в землеробстві.

Силами українських хліборобів під рілля було відведено 60% (це близько 14,5 млн. десятин) усіх наявних земель в регіоні [13, с. 84]. Зрештою вони перетворили Катеринославську, Херсонську, Таврійську (материкову частину) губернії, а згодом Новоросійське генерал-губернаторство разом із Правобережною Україною у головну житницю Російської імперії. І слова французького торгового агента кінця XVIII ст., які наводить дослідник Ф. Бродель, мали тому незаперечне свідчення про «катастрофічні багатства пшениці в Україні. Цього зерна тут уже так багато, стверджував він, що воно годує не тільки значну частину Туреччини, а навіть забезпечує експорт до Іспанії і Португалії, а також до Франції». Ф. Бродель, крім того, зауважує, що 1803 р. в Італії прихід російських кораблів, навантажених українською пшеницею, в очах італійських хліборобів виглядав як катастрофа. Трохи пізніше, 1818 р., на загрози цього зерна для місцевих хліборобів наголошувалось у палаті депутатів у Франції [26, с. 82]. Тож завдяки зусиллям українського селянства Росія перехопила ініціативу у хлібопоставках до європейських країн й могла диктувати свою політику на міжнародній арені.

Але, повертаючись до соціального стану, варто сказати, що міста в цьому регіоні мали цілком строкатий етнічний склад населення. В деяких із них – як то Єлизаветград, Маріуполь, Таганрог – переважали росіяни і греки, в Нахичевані – вірмени. Херсон взагалі був космополітичним містом: тут жили, займалися торгівлею та ремеслом – поряд з українцями – росіяни, греки, італійці, поляки, французи. Одеса, яка виникла на місці турецької фортеці Гаджібей і у 80–90-х рр. XVIII ст. була заселена вихідцями із Запорозької Січі, на початку XIX ст. теж перетворилась у космополітичне місто – в силу свого стратегічно-торгового значення на Чорному морі.

Але купецтва, міщанства, цехових майстрів у містах Південної України, за даними Н. Полонської-Василенко, на 1784 р. було всього 1,9% від загальної кількості населення [8, с. 225], а за даними В. Пірко – 3,71%. На дворянство і офіцерів доводилось 2,72%, на українське служиле козацтво – 6,63%, а на іноземців тільки 0,47% [16, с. 22–23].

Отже, безпристрасні статистичні цифри, наведені в дослідженнях вище названих учених, розкривають справжню картину етнографічного і етнеографічного стану речей у Південно-Східному, Південно-Західному та Південному регіонах України XVIII ст. Наведені цифри дають красномовну і вичерпну відповідь на питання: хто заселив та здійснив економічне освоєння і розбудову великих південних територіальних просторів України від Дунаю до Дніпра–Донця–Берди–Кубані, хто створив продуктивні сили, піднімав цілині землі, засновував нові села, слободи і, зрештою, міста.

Одночасно варто відзначити і важливу роль інших етносів у економічних та демографічних процесах регіону. Вони вносили свої знання і досвід в торговельній, ремісничій, виробничій діяльності й привносили сюди свої культурні традиції.

В результаті відбулося своєрідне поєднання культур різних народів, створення етнокультурного симбіозу у населення Південної України, де, все ж таки, головне місце належало українцям.

Щоправда ситуація почала змінюватися в другій половині XIX ст. Коефіцієнт українців дещо знизився на 1859 р.: у Донецько-Дніпровському регіоні до 84,5%, в Південно-Західному – до 75,3%, в Південному регіоні (разом із Кримом і Бессарабією) – до 31,9%. Причиною таких змін була відсутність власної держави, політичної еліти, яка б сприяла економічній і політичній консолідації українського народу, розвитку його культури, мови, освіти, державницьких прагнень. Зрештою, ці обставини, за визнанням В. Кабузана, дозволили імперським урядам, що мали владу на українських землях у XIX ст., «переслідувати українську мову, закривати українські школи і взагалі створювати такі соціально-економічні умови, котрі змушували частину українського населення, вже в ті далекі роки, змінювати свою конфесію, мову і, як наслідок, поступово змінювати і свою етнічну самосвідомість» [1, с. 195].

Звичайним явищем стає – зміна прізвищ, національної ідентифікації, української мови на російську, яка перетворилась в інструмент для кар'єрного успіху в суспільній та чиновницькій ієрархії. На кінець XIX ст. 1,5 млн. українців, як пише сучасний російський історик О. Міллер, успішно «зрусифікувалися». Але тут же він змушений був визнати, що «масштаби і темпи» асиміляції були у XIX ст. все ж недостатніми і «не забезпечили перемогу проекту «великої російської нації» його ідеологів [27, с. 235]. За переписом 1926 р., українцями себе визнали 74,4% від загальної кількості населення всієї сучасної України [1, с. 384].

Отже, Україна і в цьому регіоні змогла утримати свою національну ідентичність в найтяжчі роки асиміляційної політики імперського уряду.

Джерела та література

1. Кабузан В. М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения в 20-е годы XVIII века / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 2006. – 658 с.
2. Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1990. – 256 с.
3. Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-ті рр. XVIII ст. / Г. П. Махнова // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 111–116.
4. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії / В. Борисенко, В. Горленко, О. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1990. – 560 с.
5. Пірко В. О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії / В. О. Пірко // Український журнал. – 1986. – № 8. – С. 139–141.
6. Новые страницы в истории Донбасса. – Кн. 1. – Донецк : Донбасс, 1992. – 115 с.
7. Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Р. Шиян / Запорозька спадщина. – Вип. 7. – Запоріжжя : ТанDEM-У, 1998. – С. 7–14.
8. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина : у 2 т. – Т. 2. – Мюнхен : Дніпрова хвиля. – 1967. – С. 16–17.
9. Лаврів П. Історія Південно-Східної України / П. Лаврів. – К. : Українська видавничка спілка, 1996. – 208 с.
10. Кабузан В. М. Заселение Новоросии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – С. 101–104.
11. Кабузан В. М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-70-х роках XVIII ст. / В. М. Кабузан / Український історико-географічний збірник. – К. : Наукова думка, 1971 – С. 130–150.
12. Олійник О. Л. Про локалізацію запорозьких зимовиків // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993 – Вип. III. – С. 55–61.
13. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння степової України в XVI – XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004 – 224 с.
14. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Є. Слабченко / Праці комісії по вивченню історії західно-руського та українського права. – К. : УАН, 1929. – Вип. III. – С. 338–340.
15. Терковський А. Українське населення в 60–70-ті рр. XVIII ст. / А. Терковський // Український історичний журнал. – 1968. – № 1 – С. 107–111.
16. Пірко В. О. Освоєння Півдня України в XVI–XVIII ст. : автореф. дис. ... д. іст. наук. / В. О. Пірко. – К., 1996 – 21 с.
17. Перковський А. Л. Українське населення в 60–70-ті рр. XVIII століття / А. Л. Перковський // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 107–111.
18. Бойко А. В Запорізький зимівник останньої чверті XVIII ст. / А. В. Бойко. – Запоріжжя : Видавець, 1995. – 56 с.
19. Олійник О. Л. Запорізький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник. – Запоріжжя : Дике поле, 2005. – 256 с.
20. Пірко В. О. До питання про стан землеробської культури Півдня України у XVIII ст. / В. О. Пірко // Питання аграрної історії України та Росії – Дніпропетровськ : Промінь, 1995. – С. 26–34.
21. Олійник О. Л. Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Л. Олійник // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11. – С. 123–126.
22. Товайло М., Будник М. Запорозький гард / М. Товайло, М. Будник // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 82–85.
23. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 1978. – 192 с.
24. Лаврів П. Історія Південно-Східної України / П. Лаврів. – Львів : Слово, 1992. – 152 с.
25. Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України 1775–1869 / А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. – Одеса : Маяк, 1995. – 56 с.
26. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст. : У 2 т. – Т. 1. – К. : Основи, 1995. – 543 с.
27. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алейтея, 2000. – 260 с.

Іванова Л. Г. Демографічні та етнічні процеси в Запорозькому краї та Южній Україні в XVIII в.

В статті розглядаються особливості формування етнічної території в XVIII в. в Юго-Восточному та Южному регіонах сучасної України. Виділяються чотири етапи міграційних рухів, які мали своєобразну форму крест'янської та військової колонізації. Визначається зміна характеру економічних та суспільних відносин на землях Запорозької Січі, в Юго-Восточній та Южній Україні. Відзначається кількісний ріст численності населення, його етнічний та соціальний склад, ведуча роль українського етносу в господарстві освоєння регіону. Разом з цим підкреслюється створення своєобразного етнокультурного симбіоза з інших народностей, які брали участь в заселенні Южньої України та Запорозького краю.

Ключові слова: етнічна територія, господарська колонізація, домінуюча роль українського крест'янства, інтенсивне заселення, Запорозька Січ, Північне Причорномор'я, етнокультурний симбіоз.

Ivanova L. G. Demographic and ethnic processes in Zaporizhzhya region and Southern Ukraine in XVIIIth c.

The article views peculiarities of formation of ethnical area in South-Eastern and South regions of modern Ukraine in XVIII century. Four stages of migration movements, which had the form of peasant and military colonization, are highlighted. It determines the character change of economic and social relations on the territory of the Zaporozhian Host, in South-Eastern and South regions of modern Ukraine. The quantitative increase of population, its ethnic and social structure and also the role of Ukrainians in militarism of region are mentioned in the article. It also emphasizes the creation of ethno-cultural symbiosis from other nationalities, which took part in settlement of South Ukraine and Zaporozhian region.

Keywords: ethnical territory, thrifty colonization, dominant role of Ukrainian peasantry, intensive settlement, the Zaporozhian Host, North Black Sea region, ethno-cultural symbiosis.